

Reflexe kázání v pamětních zápiscích zbožných laiků v období konfesionalizace

Radmila Prchal Pavlíčková

PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, R.: Reflections on sermons in the memoirs of pious laypeople during the period of confessionalization

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 72, 2025, no. 2, pp. 138-149

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2025.72.2.4>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4903-3826>

Key words: sermons, confessionalization, memoirs, urban chronicles, city church, narrative sources, 17th century

This study examines how authors of memoirs from the first half of the 17th century reflected on sermons they heard in cities and on the figure of the preacher in their memoirs, diaries, and chronicles. The aim is first to identify the most common circumstances under which authors recorded mentions of sermons in their personal writings and then to analyse how they reflected on sermons during the period of confessionalization, religious transformations, and state-imposed re-Catholicization. A close examination of this historical period – marked by the threats of war, economic uncertainty, and crises of conscience for lay believers – reveals that authors paid considerable attention to sermons in their personal records. They sought to preserve their memory, expressed their own opinions, and often transcribed the content, key message, or specific details of sermons – particularly those that irritated them. In their writings, they frequently aimed to critique, ridicule, or condemn these aspects.

Klíčová slova: kázání, konfesionalizace, paměti, městské kroniky, městský kostel, narativní prameny, 17. století

Českolipský pekařský mistr Hans Kriesche si na začátku 17. století psal pozoruhodné pamětní zápisky, v nichž zachytil celou řadu informací o životě ve městě i o sobě samém. Mimo jiné popisoval – jako celá řada jeho současníků – náboženské poměry a změny a několik zápisů se týká i kázání. Například dne 13. října 1613 si zapsal, že k luteránskému farnímu kostelu sv. Petra a Pavla v České Lípě nastoupil nový kaplan a k informaci připojil prosbu, citovanou výše, aby nový kněz mohl slovo Boží kázat „čistě“ a „nezbloudile“, tedy v pekařově pojetí v souladu s luteránským vyznáním. V České Lípě se během druhé poloviny 16. století ujalo luterství a také obě vrchnosti vlastníci každá část města vyznávaly tuto víru, ve městě vládly tolerantní poměry a zůstávala zde katolická menšina, která užívala jeden z kostelů (Panáček 2016: 11). Ve chvíli zápisu o nástupu nového kaplana uplynuly čtyři roky od přijetí Rudolfova majestátu, o němž si H. Kriesche poznamenal, že povolil mít v zemi „dvě náboženství, evangelické a katolické“ (Panáček 2016: 87). Zápisem, v němž Boha prosí o to, aby kaplanova kázání mohla být pravověrná, možná mimoděk vyjádřil vědomí křehkosti toho, že může poslouchat luteránská kázání. V kontextu této studie je však nejdůležitější, že středobodem jeho úvahy o změně na církevním postu bylo kázání jako epicentrum evangelického náboženského života a ústřední akt religiózní komunikace.

Výzkum kazatelství a kázání má velmi dlouhou tradici a zpravidla se orientuje na několik tradičních témat, která jsou dána dochovaností pramenů a zájmy literární vědy a historických disciplín. Nejčastěji máme možnost zjistit řadu informací o životě kazatele, o jeho tvorbě, máme dochované texty nedělních a svátečních kázání, v rukopisné a zejména v tištěné podobě, a můžeme je v rozličných kontextech analyzovat (k tématu výběrově Landová 2020; Kancířová 2019, 2020; Sládek 2017; Maroszová 2016). Dobře zmapovat je možno dobová kazatelská pravidla a normativní rétorické představy. V některých případech známe konkrétní okolnosti průběhu jednotlivého kázání (například kde se konalo, při jaké příležitosti, pro jaké publikum a podobně) a můžeme tak rekonstruovat rétorickou situaci.

Méně často nám prameny umožňují klást si otázky související s recepcí kázání samotnými posluchači. Byli žádostivi po poslechu kázání? Jak pozorně kázání poslouchali? Co si od kázání slibovali a co si z jejich poslechu odnášeli? Vraceli se v myšlenkách zpětně ke kázání a byli s to reprodukovat písemně jeho obsah? Měli na něj dokonce vlastní názor a byli ochotni jej sdělovat? Prožívali kázání emotivně? Bylo pro ně něčím pamatováníhodným, natolik, že se o něm zmínili ve svých rodinných pamětních zápiscích, jak jsme to viděli u měšťana H. Kriescheho? Možnost výzkumu těchto a podobných otázek nabízejí (byť samozřejmě velmi omezeně a s mnoha limity) prameny osobní povahy, které tu a tam obsahují záznamy o vyslechnutých kázáních. Přestože napříč konfesemi byla kázání důležitou součástí katecheze a pro evangelické konfese dokonce ústřední platformou pro zprostředkování spásy, přestože jsou známy údaje o četnosti kázání a pravidelné účasti většiny věřících na nedělních kázáních, poznámky o nich nejsou tím nejtypičtějším tématem pamětních zápisků, deníků, pamětí a nejruž-

140 roč. 72, 2025, č. 2
nějších kronikářských děl a narativních pramenů (Sträter 2005: 68-89; pro katolické prostředí Sládek 2017: 25-27). V běžných situacích neměli pisatelé paměti potřebu zapisovat si něco o kázáních. Ta na jejich stránky vstupují intenzivněji podle mých výzkumů ve chvíli vychýlení a v mimořádné situaci, která zvláštním způsobem ponoukla pisatele paměti, aby si o kázání udělal nějakou noticku. Například krupský měšťan a koželuh Michel Stüeler si psal rozsáhlé zápisky v letech 1629 – 1649 a jen opravdu párkrát zabrousil na kázání, když se stalo něco neobvyklého: „pan magistr po kázání na kazatelně velmi potupil radní, že mu nedávají jeho plat“ (Kilián 2013: 225).

Studie vychází z analýzy pramenů osobní povahy převážně z českých zemí z první poloviny 17. století. Jedná se o období, kdy turbulence stavovského povstání a třicetileté války vedla řadu současníků k tomu, aby si začali zaznamenávat památeční události svého života. Pro řadu dobových aktérů se psaní patrně stávalo vhodným prostředkem, jak zvládnout ekonomickou nejistotu, ohrožení života, nouzi svědomí a další krize, které doba přinášela. Současně, pokud si již někdo v této době zapisoval jakékoli pamětní zápisky, zpravidla se začal zabývat mimo jiné oblastí náboženství a zachycoval proměnu směrem k náboženské unifikaci, k níž po porážce povstání došlo (Prchal Pavlíčková 2021a: 35-72; 2023). V období náboženské proměny a krize měli lidé zjevně zvýšenou potřebu se vyjadřovat k věroučným kontextům, pro něž byla důležitým médiem právě kázání. To, že narostl počet pramenů osobní povahy a narativních pramenů městského prostředí a současně že do nich vstoupila nebyvalou měrou reflexe náboženských témat, z nich činí velmi dobrý pramenný soubor, který může pomoci zodpovědět výše položené otázky po recepci a percepci kázání posluchači.

Cílem studie je nejprve pojmenovat nejčastější okolnosti, za nichž doboví pisatelé učinili do svých pamětních zápisků zmínku o vyslechnutém kázání, a následně se zaměřit na způsoby, jakými reflektují kázání v době konfesionalizace, náboženské proměny a státem nařízené rekatolizace.

Zdaleka nejčastějším způsobem zachycení vyslechnutého kázání je zmínka o kázání pohřebním (Lenz 2004; Prchal Pavlíčková 2017). Tyto zápisy nejsou vázány na krizová období způsobená vnějšími okolnostmi, ale kritické období z hlediska rodinného života, ztráty blízkých, přímého doteku pisatele s blízkostí smrti a podobně. Lidé si do svých zápisníků mohli zaznamenat celou řadu informací o úmrtí, zesnulém a průběhu jeho pohřbu (Leutert 2007). Například již zmíněný H. Kriesche si k 9. únoru 1593 popsal nejasné okolnosti smrti místního mlynáře. Patrně ve městě kolovaly nějaké zvěsti a klepy o povaze jeho smrti, protože si poměrně nezvykle poznamenal, že „žádná vada na něm vidět nebyla, pouze na levé straně přirození byl opuchlý“. Pohřební řeč však označil za hanebnou („schendliche“), „jakou za lidské paměti nikdo neslyšel“, s dovětkem, že „to vše rozsoudí Bůh, až přijde čas“ (Panáček 2016: 61). Bez znalosti kontextu je dnes poměrně obtížné posoudit, co pekařského mistra podráždilo a proč pohřební řeč kazatele odsoudil tak příkrými slovy. Důležité pro téma studie ale je, že v jeho zápiscích se nachází příklad komentování a hodnocení kázání: H. Kriesche je srovnal s běžným územ pohřebních řečí a jednoznačně, vyhrčeně odsoudil.

Podobně litoměřický měšťan Václav Nosidlo z Geblic si v Pirně v exilu zapsal několik poznámek k pohřebním kázáním: obsáhle například popsal epidemická opatření v době, kdy ve městě řádil mor, a mezi jinými informacemi uvedl,

že Češi měli zpočátku povoleny pohřby s průvodem a kázáním, s jediným omezením, a sice že rakev se zesnulým byla pouze pronesena kostelem a pohřbena a nebyla v něm v době kázání postavena. Když se však mor rozšířil, bylo přikázáno, aby kněží mrtvé k pohřbu nevyprovázeli a byl k tomu určen jediný zvláštní, takzvaný pestilenciální kněz. Kázání pak byla proslovována až na hřbitově nad čerstvým hrobem. Tomu, jak byly zemřelým na mor prokazovány poslední služby a jak musely být běžné zvyklosti, včetně kázání, omezovány, případně kritice duchovních a představitelů města, kteří namísto péče o nemocné a umírající uprchli před nákazou do zdánlivého bezpečí, věnoval V. Nosidlo vlastně větší pozornost než samotné epidemii (Lisa 2014: 314–318).

Ještě zajímavější je z hlediska morálního apelu ovšem jeho poznámka o kázání po smrti Fridricha Falckého († 29. 11. 1632), které se konalo v Pirně 10. ledna 1633. V. Nosidlo si poznačil, že kázání zaznělo ve velikém a truchlivém shromáždění v kostele, který byl exulantům dán k užívání.¹ Několik vět, které napsal o zesnulém, mohlo vycházet z obsahu kázání: Fridricha nazval českým králem, pánem „dobrým, pobožným a mnohých dítek v vyhnání otcem“. Připomněl, že jen několik dnů před jeho skonem padl v bitvě u Lützenu švédský Král Gustav Adolf († 16. 11. 1632), a dodal, že oba „potentátové“ si byli blízcí za života a Bůh způsobil, že „i smrtí sobě blízcí zůstali“. Zápis ovšem zakončil výtkou směrem ke kazateli: za života o Fridrichovi moc pěkně nemluvil, ale nyní na pohřbu „příhodně a pravdivě“ připomínal „vzácnost osoby a rodu, pobožnost, trpělivost a jiné ctnosti i slavné skutky“. V. Nosidlo k tomu v závorce připojil povzdech, že jen Pán Bůh ví, zda to všechno (vzhledem k tomu, že předtím o něm „málo smejšlel“) pravil v kázání upřímně (Lisa 2014: 318–320). I raněnovověkým posluchačům zjevně byla známa maxima, že „o mrtvých jen dobře“ (Lenz 1990), a při reflexi kázání byly s to vnímat a vyslovit rozpor mezi stylizací laudatia a svou zkušeností.

Velmi často si pisatelé zapsali informaci o biblickém citátu, o němž pohřební kazatel kázal, mohli připojit rozvrh promluvy, rozsáhlejší parafrázi obsahu a jméno kazatele (Dvořák 1896: 108; Miltner 1885–1886: 60; Šimák 1902: 55; Fätkenheuer 2004: 107, 120). Podobné zápisy měly komemorativní úlohu a v rámci rodiny měly uchovávat detailním způsobem paměť na rozloučení s příbuznými a na symbolické obsahy, které byly sdělovány posluchačům z kazatelný.

Příkladem velmi detailního pojednání o pohřebních kázáních nad rodnými příslušníky mohou být paměti exulanta Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdražic (Prchal Pavlíčková 2020: 54–95; 2023: 20–51). Šlechtic odešel v roce 1628 do exilu a žil ve městě Hof v markrabství Kulmbach-Bayreuth, kde pohřbil několik svých blízkých, včetně dvou manželek. V obou případech událost detailně popsal, věnoval se podrobně popisu dobrého umírání obou žen, jejich pohřbu a v rámci něj i kázáním. Vždy uvedl, kdo kázal, na jaké biblické téma a co bylo hlavním poselstvím kázání. Při parafrázi obsahu pohřebních kázání akcentoval skutečnost, že kazatelé se dotkli jeho exulantského osudu: „Na ní kázání učinil [...] superintendent hofský [...] vzal řeč (ze) zjevení sv. Jana z kapitoly 6. v. 9.: ‚Viděl sem pod oltářem duše mordovaných pro slovo Boží...‘ To rozdělil na tři artikule, kam po smrti duše mučedníkův a soužení trpících, až i vyhnancův, neb že

1 Jednalo se o hřbitovní kostel sv. Mikuláše na předměstí Pirny (Bobková 1999: XXI).

142 i oni mučedlnictví od bezbožných snášejí, se dostávají? Že ne jinam než do věčné radosti“ (Menčík 1897: 56; Prchal Pavlíčková 2017: 141-168). Po smrti druhé manželky si opět poměrně detailně poznamenal obsah kázání: „Začátek učinil pan kmotr Hemer kázání svého: Nulla calamitas sola, žádné soužení že samo není, než jiné neb víc k němu se připojí. Tak i tuto že se mi stalo, jsouce já nejednou v soužení v exilium i v jiném, ji že sem sobě vzal, aby mne v starosti mé do mé smrti opatrovala; tu že Pán Bůh jináč mysliti ráčil s ní i se mnou.“ Informaci ovšem završil tím, že skoro nic v kostele neslyšel: „Ale já sem málo, dokonce nic nesrozuměl pro nedobry sluch můj“ (Menčík 1897: 150).

V těsně pobělohorských Čechách se objevují zápisky o tom, že byl někdo ve městě pohřben bez kázání: „Žádné kázání nad nebožkou se nekonalo“ (Kilián 2013: 31). Explicitní zmínka o tom, že proběhl pohřeb „bez kázání slova božího“, svědčí zřejmě o tom, že pisatelé takovou situaci považovali za nestandardní a spojovali ji s konfesními poměry: „nebo religionu evangelitského byla“ (Mikulec 1996: 279).

Zatímco pohřební kázání souvisejí zejména s vytvářením rodinné memorie (Dickhaut 2014) a patří v souvislosti se smrtí a pohřbem k tradičně zaznamenávaným tématům, s náboženskou proměnou je spojen fenomén posledního a prvního kázání. Pisatelé si poměrně často zaznamenávali informaci o změně kněze, o odchodu původního kazatele a příchodu nového. Změna duchovního správce ve městě byla pro věřící důležitou a pamětihodnou událostí, počátkem nové éry, jak jsme to viděli už u H. Kriescheho (Mareš 1920: 50). Zvláště typické je zachycování posledního a prvního kázání pro situaci, kdy je personální výměna spojena s nařízenou změnou konfese, tedy kdy původní kněz byl vykázán či vyhnán, a na jeho místo přišel kněz odlišného vyznání, než byl autor pamětí. Aktu výměny, rozlučkovému kázání odcházejícího a prvnímu kázání nového kněze věnují doboví aktéři velkou pozornost a je typickou součástí popisu počátku rekatolizace ve městě, společně s popisem rekonverze architektury kostela, města a jeho veřejného prostoru. Pavel Skála ze Zhoře v posledním díle *Historie církevní* popsal dosazování katolických farářů po vyhnání evangelických kněží takto: „dosazovalo se kněžstvo papeženské a jezuviti na fary a do kostelův evangelických, [...] kteříž začali v nich mšiti a kázati“ (Tieftrunk 1870: 240).

Kázání na rozloučenou (německy Abschiedspredigt) bylo zjevně napříč konfesemi chápáno jako symbolický akt se silným potenciálem oslovit posluchače a sdělit jim naposledy před odchodem něco velmi podstatného. Současné bývá popisováno jako dojemný, emočně silný okamžik: „Tak svým posledním kázáním na rozloučenou mnohým vehnal slzy do očí,“ poznamenal si pekař Kriesche o odchodu patrně oblíbeného českolipského jáhna, kterého vrchnost propustila v polovině roku 1619 (Panáček 2016: 243). „Rozloučil jsem se v kostele s velmi četně shromážděnými Tábořskými, Bůh jich chraň k věčnému životu,“ zapsal si o několik desítek let později katolický kněz o svém odchodu z města Tábor (Thirk 1910: 32). Kázání na rozloučenou Pavla Josefa Axlara s klatovskými měšťany roku 1691 vyšlo dokonce tiskem (Sládek 2016: 169-177).

Řada evangelických kazatelů držela před nuceným odchodem po zahájené rekatolizaci takzvaný Valetpredigt, jehož smyslem bylo povzbudit věřící ke stálosti a k odmítnutí konverze (Schunka 2007: 5). Když se se svými farníky loučil v květnu 1624 frýdlantský superintendent Wolfgang Günther, kázal „na rozlou-

čnou“ o stálosti ve víře a vyzýval posluchače, kteří jej vyprovázeli na odchodu do exilu a jichž prý bylo přes dva tisíce, aby „se měli na pozoru před falešným učením a falešnými kazateli“ (Štěříková 2004: 3-4, poznámka 6). Podobnou situaci zachytil Mikuláš Dačický z Heslova v Kutné Hoře – vypovězený kněz za městskou branou „kázání lidu učinil, k stálosti víry a evangelium Krista Pána napomínaje“ (Mikulec 1996: 284). Luteránským kazatelům působícím v Praze byla na podzim 1621 ze dne na den zakázána veškerá činnost a museli v krátké lhůtě město opustit. Namísto řádného kázání v kostele se i oni rozloučili se svými věřícími aspoň provizorně po cestě, za Prahou pod širým nebem „v poli“, a po příchodu do Drážďan vydali tiskem spis, který mimo jiné líčil okolnosti jejich vyhoštění a také měl opuštěným luteránům v Praze a v Čechách nahradit neuskutečněné řádné kázání na rozloučenou (Prchal Pavlíčková 2021b: 211-242). Řadu podobných situací zachytil ve svých pamětech z let třicetileté války francý farář Bartolomäus Dietwar (1592 – 1670) působící v Kitzingenu, když popisoval průběh rekatolizace nařízené würzburgským arcibiskupem na konci dvacátých let 17. století. Například k informaci o kázání na rozloučenou místního děkana si poznamenal nejen téma promluvy, ale také její symbolický význam: odcházející farář v něm vykreslil obraz církve jako truchlící vdovy, již utěšuje jako její manžel Ježíš Kristus (Wirth 2009: 38; Schunka 2015: 225-227).

Kázání na rozloučenou mohla být předmětem restrikcí nejen při vyhnání kněží odlišné konfese: patent pražského arcibiskupa z roku 1750 kaplanům zakázal pronášet kázání na rozloučenou, protože se v nich mluvčí stejně víc zabývají sebechválou než poučováním o zbožnosti a morálce a protože je mohou lehce zneužít k vyřizování si účtů (Mikulec 2016: 92).

První kázání nově uvedeného kněze bylo nejen součástí přechodového rituálu, ale také vzbuzovalo u posluchačů zvědavost. V případě, že byla změna součástí vynucené konverze kostela a obce, připojovali pamětníci k prosté informaci o novém knězi také konfesně konotovaná hodnocení. Například francý kněz B. Dietwar si napsal, že poté, co se správy města ujal roku 1628 biskup, proběhlo „die erste papaistische Predigt“ („první papistické kázání“), „die erste antichristliche Predigt“ („první protikřesťanské kázání“), naopak, když město obsadili Švédové a obnovili evangelické bohoslužby, uvedl, že nově dosazený evangelický farář měl „die erste evangelische Predigt“ („první evangelické kázání“) (Wirth 2009: 39, 43, 54). Olomoucký měšťan Tobias Häntschel si ve svých pamětních zápiscích (v němčině) zaznamenal jen několik málo nerodinných informací – zpravidla právě o změně konfese: o vyhnání jezuitů a předání kostela sv. Mořice evangelíkům roku 1619 a návratu kostela do katolických rukou roku 1621, přičemž i zde hraje první kázání roli symbolického aktu: „Za třetí, má být mořický kostel předán a čistě do něj mají být uvedeni evangelíci, jak se totéž stalo neděli před Letnicemi farářů ve Šternberku, jehož uvedli páni komisaři a který ihned učinil v kostele první kázání“ (Spáčilová 2005: 116-117).

Slavnostní a demonstrativní vykonání prvního kázání kněze nové konfese bylo v této souvislosti pamětníky chápáno jako výraz zaboru a ovládnutí kostela a jeho proměny a konverze (Jakubec 2021: 75-118) a kromě prosté evidence tlumočili pisatelé paměti údiv, nesusouhlasné reakce či pohoršení, které vzbudilo: „kněz Matouš [...] s procesí svou a korouhvemi jako s triumfem šel a kázání své v témž kostele řečí českou a kaplan jeho na krchově téhož kostela řečí německou

144 učinili, nad čímž se Němci (jenž sobě byli ten kostel zosobili) horšili a lamento-
vali“ (Mikulec 1996: 283).

Celá řada současníků si poznamenala informace o tom, že katoličtí kněží si ve svých prvních kázáních po vstupu na kazatelnu kdysi nekatolického kostela nebrali servítky a kázání využívali k ostrému konfesnímu vymezení vůči bývalým duchovním správcům a jejich věrouce: „Na kázáních svých odporníci předešlý správce svůdci, pleticháři, němce, samorostlíky, škubrlanty, jich posluchače, kacíři, od církve odřezanci pošetilými nazývají a až do pekla potupují“ (Čelakovský 1875: 290). Podobně v Kutné Hoře dosazený katolický kněz podle Dačického „na kázáních svých zapovídal, klel, lál, odsuzoval atd.“ (Mikulec 1996: 288). Jiří Kezelius Bydžovský si poznamenal o katolickém kazateli, že svým novým posluchačům v Mladé Boleslavi předhazoval srovnání evangelického a katolického vyznání z hlediska (ne)dosažení spásy: „Jindy opět kázal: Byť kdo byl nej-
světějším a nejčistším, jako blahoslavená Panna Maria a nebyl katolickým, přece musí do pekla. Ale kdo jest katolickým, byť i nejrozpustilejší život vedl, když se toliko zpovídá, do nebe se dostane“ (Kamper 1935: 181).

Výroky na kazatelně mohly mít v konfesně zjitřené atmosféře města výbušný potenciál. Jeden takový „tumult“ vyvolaný kázáním zachytil při popisu události v těsně pobělohorské Praze exulant Pavel Skála ze Zhoře: na Velikonoční pondělí roku 1622 v kostele na Slovanech na Novém Městě pražském „kněz papeženský obyčejem svým dotýkal slovy tuhými učení a náboženství evangelického“. Nějaký nádeník měl proti tomu přímo v kostele protestovat výkřikem: „Bodejž takového kazatele s kazitedlnice dolů po hlavě shodili!“ Vojáci přítomní v kostele jej začali honit, ale uprchnul z kostela a utekl do Podskalí, kde se jim schoval (Tieftrunk 1870: 211-212).

Tato a mnohé další příhody ukazují, že někteří posluchači byli s to zaujímat vůči obsahu kázání, nejen těch pohřebních, jak již bylo dotčeno výše, vlastní názor a ve svých zápiscích byli ochotni své kazatele hodnotit, chválit nebo naopak jejich proslovy kritizovat. M. Dačický z Heslova si například k informaci o zničení hrobu bývalého kutnohorského evangelického kněze poznamenal, že byl „kazatel slova božího vejborný“ (Mikulec 1996: 215).

Již výše připomenutý litoměřický měšťan V. Nosidlo z Geblic se v exilu v Pirně ve dvacátých a třicátých letech 17. století několikrát kriticky vyjádřil k českému knězi a správci pirenského sboru exulantů, Samueli Martiniovi z Dražova (Voit 2006 [online]). Despekt, s nímž mu vytknul neupřímnost v pohřební řeči nad Fridrichem Falckým, již byl zmíněn. V lednu 1631 jej káral za to, že svými kázáními neplní to, co by mělo být jeho povinností – nenapomíná posluchače k modlitbě a zbožnému životu, naopak jim pochlebuje a chválí je, „že toto nebo ono dobře učinili“. Podle V. Nosidla hřeší exulanti nyní více než kdysi doma ve vlasti, jsou pyšní a dopouští se sodomských hříchů, a kazatel o to v kázáních ani nezavadí, naopak se sám oddává kratochvílím, když s některými dalšími hraje divadlo (Lisa 2014: 258-260). Formuloval tak svou představu ideálního kněze, který v kázáních přísně kárá své farníky a sám jim jde příkladem přísnou morálkou a odměřeným chováním.

Nejkritičtější komentáře se logicky vyskytují u těch autorů pamětních zápisků, kteří byli konfesně poměrně vyhranění a popisovali ve svých zápiscích kázání kazatelů odlišného vyznání. Zápisy o kázáních byly patrně motivovány

touhou pisatele vypořádat se alespoň na papíře s pro něj iritujícím kázáním katolického kněze a noticka často obsahuje jeho konfesně zabarvené hodnocení plně běžných dobových klišé a negativních stereotypů.

V českém prostředí se tímto způsobem reflexe katolických kázání vyznačují zejména dvojí pamětní zápisky – jednak kronika V. Nosidla z Geblic, a jednak *Kronika mladoboleslavská* J. K. Bydžovského (Lisa 2014; Kamper 1935). Oběma pamětníkům je společné, že to byli univerzitně vzdělaní měšťané nekatolického vyznání a v době silící rekatolizace odešli do exilu v Pirně, Nosidlo roku 1626 a Bydžovský o rok později (Bobková 1999; Ďurčanský 2013: 142-146; Lisa 2014: 31-37). Zatímco Nosidlo se do Čech nevrátil a v exilu roku 1649 zemřel, J. K. Bydžovský se po vyplenění Pirny švédským vojskem roku 1639 vydal zpět do Mladé Boleslavi, kde již zůstal a konvertoval ke katolictví. Oba si pod dojmem pobělohorských událostí začali psát pamětní zápisky, V. Nosidlo si zaznamenával události průběžně do druhého vydání Veleslavínova *Historického kalendáře*, J. K. Bydžovský svou práci koncipoval jako městskou kroniku od jeho prvních privilegií až po současnost. Oba muži se hojně vyjadřovali k událostem, jež zažili ve dvacátých letech 17. století ve svých městech v době prvních rekatolizačních opatření, a oba hojně komentovali (alespoň na poměry pamětních zápisků) katolická kázání nově dosazených kněží. Rozbor některých jejich výživných glos dává možnost nahlédnout do toho, jak byli někteří zbožní laici s to vnímat odlišnou věrouku, jak byli schopni kázání z věroučného hlediska vykládat, parafrázovat a ironizovat, co konkrétně je pobuřovalo a také jak vnímali jinakost kázání katolického kněze.

J. K. Bydžovský v několika zápiscích parafrázoval a kritizoval výroky, které podle něj byly pro kazatelnu z různých důvodů nepatřičné, a často připojil doušku, že takové chování nebo slova nejsou vhodná pro duchovního pastýře. Tak například opakovaně upozorňoval, že katolický kněz, který byl do města povolán, aby vedl rekatolizaci, se zaklínal peklem a vyzýval ďábla k dotvrzení svých slov. „Podruhé jindy kázal: Jsou-li ti kacíři, kteří v pominulém přimoři zemřeli a před smrtí k katolické víře přestoupiti nechtěli, v nebi, aby do zejtrka zdrav nezůstal, aby ho čerti vzali, aby se země otevřela a jej pozřela; třikráte to opakoval“ (Kamper 1935: 180). Pravost víry měl mladoboleslavský kapucín dokazovat i tím, že vyzýval ďábla, aby jej ihned odnesl, jestli lze v tom, že jedině katolická víra je pravá, a „aby za svou práci na věky v pekle hořel“. Příklad dokonce otevřít okna kostela, aby ho mohl ďábel snadněji z kazatelny odnést. J. K. Bydžovský nejenže připojil jízlivý komentář („Hle nepřišel žádný čert! Starýho doma nebylo, mladý by nic nesvedl“), ale srovnal příkře slova mnicha se svou zkušeností s evangelickými kazateli: „Nechť to některý predikant z luteránů, kalvínů neb pikhartů učiní a tak se zaklíná! Tím pravé víry dovozoval“ (Kamper 1935: 178).

Několikrát se věnoval různým násilným a nátlakovým praktikám, jimiž se vrchnost a církevní představitelé snažili měšťany rychle přimět k formálnímu přestoupení ke katolictví. Mimo jiné popsal, jak kněz z kostela holí vyháněl „své posluchače“ za to, že minulou neděli nebyli u zpovědi a přijímání a jmenovitě na ně přivolával klatbu; a dodal sarkasticky, že „tak horlivě povinnost věrného pastýře konal“ (Kamper 1935: 183). Podobně komentoval kázání, v němž měl kněz kritizovat nechotu bývalých evangelíků podvolit se některým katolickým rituálům: „Jindy opět kázal [...] Při svaté mši nechtějí některé ženy vaše pacem líbati,

146 ježto mnohá svýho kluka, muže v řiť raději políbí. Tak pěkně kapucín slovo boží pravil“ (Kamper 1935: 181).

Podobně jako J. K. Bydžovský pečlivě vypisoval útoky z kazatelny vůči nekatolíkům nebo vlašným a formálním konvertitům (Kamper 1935: 181), tak taky V. Nosidlo zachycoval ataky litoměřických kněží vůči exulantům z krátkého období, kdy jim byl na konci zimy 1627 prodloužen termín pobytu v bývalé domovině pod podmínkou, že budou chodit do kostela a třikrát týdně na kázání (podobně o povinnosti nekatolíků chodit po změně konfese ve městě na katolická kázání psali i další pamětníci; Fialová 1967: 61; Kovář 1914: 70). V Litoměřicích tehdy působil misionář polského původu, kapucín František z Rozdražova, který mimo jiné sepsal polemickou knihu *Rozbroj o kalich*, v níž se snažil podat důkazy pro vhodnost konverze ke katolictví a přesvědčit váhající evangelíky k přestupu (Vykypělová 2013: 299–303). V. Nosidlo si bral na paškál jeho vnější vzhled a chování na kazatelně, které považoval za směšné a komediální, a též obsah kázání, jež hodnotil jako pohoršující a nedůvěryhodné: „ale v kázáních svých slováckých [byl] pro fabule a potvornost oděvu na kazatedlnici v posuncích kejklířských více k smíchu a předěšení dětem“ (Lisa 2014: 86). Jeho kázání nazýval fabulemi a „báchorami“ a jejich poslech vnímal jako pohoršující. Několikrát mu vytkl neznalost a věroučnou nekompetentnost: „na prvním svém kázání [...] Otčenáš z kazatedlnice s lidem říkati neuměl nebo vypustil prosbu tuto: ‚Odpusť naše viny, jakož i my odpouštíme naším viníkům.‘ A když toto sám neuměl, čemu tehdy měl jiné učit, nebo oni od něho se naučiti?“ (Lisa 2014: 86).

Pro exulanty uvízlé v Litoměřicích byly evidentně velkým zážitkem velikonocní svátky, slavené katolickým způsobem. V. Nosidlo si detailně popsal flaganstské procesí na Velký pátek, které označil za rouhání a tupení Boha, komedii a kejklřství. Zvláště kriticky se vyslovil k účasti konvertitů, jež nazýval odpadlíky, a také ke kázání na Velikonocní neděli, které pronesl městský děkan. Prý ho nazývali „žežulkou od kukání na kázání a bachorních klevet“. „A maje posluchačům nětco o slavném Vzkříšení Páně kázati, dal se do tlampání o holoubatech [...] a mezi jinými mnohými lehkomyšlnými řeči takto své posluchače z kazatedlnice napomínal a vyučoval: ‚Budou-li Perenští na vás broukati, broukejte zas, budou-li se posmívati, posmívejte se zas, budou-li trucovat, trucejte zas‘“ (Lisa 2014: 94).

Některé z těchto poznámek by patrně bylo možné vyložit jak střet dosavadní zkušenosti nekatolických posluchačů s kázáními s jiným kazatelským stylem, který upřednostňovali katoličtí kazatelé, vycházející z jiných retorických preferencí a jiného školení. Nekatolíci byli zvyklí na určitý kazatelský styl svých (v těchto dvou případech) luteránských kazatelů a očekávali především exegezi, výklad biblického výroku s odkazy zejména na autoritu Písma. Naproti tomu katoličtí kněží přicházeli s pro ně nezvyklými kazatelskými přístupy, hojnějším využíváním exempel, která pro evangelické posluchače mohla mít podobu povídek a výmyslů nepatřících na kazatelnu, ale také jiným chováním na kazatelně, razantnějšími gesty nebo také dramatizačními prvky k zaujetí pozornosti posluchačů (Moser-Rath 1964; Herzog 1991).

Sonda do konkrétního období první poloviny 17. století, které přinášelo do životů laických věřících ohrožení válkou, ekonomickou nejistotu a nouzi svědomí, ukázala, že doboví aktéři věnovali na stránkách svých pamětních zápisků kázáním zvýšenou pozornost. V klidným dobách zapisovali autoři pamětních

zápisků poznámky o vyslechnutých kázáních spíše výjimečně, například v souvislosti s pohřbem blízkého člověka či v souvislosti s informací o změně kazatele, a evidence kázání nebo informace o jejich podobě, obsahu či průběhu nepatřila ke standardnímu repertoáru pamětních zápisků. Daleko častěji se kázání dostávalo na stránky pamětních zápisků v mimořádných situacích – zejména když zaznělo v období, v němž lidé prožívali náboženskou krizi a kazatel a kázání jim zhmotňovalo proměnu, již vnímali a zažívali. V těchto případech byli s to ve svých zápiscích reflektovat kázání mnoha různými způsoby. Jejich zápisníky tak svědčí o tom, že na kázání a kazatele chtěli v mimořádné situaci zachovat památku: zapisovali proto nejen strohá data o události, ale sdělovali také své vlastní názory, reprodukovali písemně obsah, hlavní myšlenku nebo konkrétní detaily z kázání, zpravidla ty, které je iritovaly a které usilovali ve svých zápiscích kritizovat, zesměšnit a odsoudit.

Tento výsledek byl finančně podpořen z Operačního programu Jan Amos Komenský a je součástí výzkumného projektu „Urbanita: nerovnost, adaptace a veřejný prostor měst v historické perspektivě“, registrační číslo: CZ.02.01.01/00/23_025/0008735.

Prameny

- ČELAKOVSKÝ, Jaromír, ed., 1875. Některé listy z roku 1622 a 1623. *Časopis Musea Království českého*, roč. 49, č. 3, s. 286–303.
- DVOŘÁK, Max, ed., 1896. *Dva deníky dra. Matiaše Borbonia z Borbenheimu*. Praha: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- FIALOVÁ, Vlasta, ed., 1967. *Kronika Holešovská (1615 – 1645)*. Holešov: MNV.
- KAMPER, Zdeněk, ed., 1935. *Kronika mladoboleslavská od Mistra Jiřího Bydžovského sepsaná*. Mladá Boleslav: nákladem Městské rady mladoboleslavské.
- KILIÁN, Jan, ed., 2013. *Paměti krupského měšťana Michela Stüelera (1629 – 1649)*. Praha: Scriptorium.
- KOVÁŘ, Matěj, ed., 1914. Pavel Mikšovic a jeho kronika lounská. *Sborník Historického kroužku*, roč. 15, č. 1-2, s. 69–71.
- LISA, Martina, ed., 2014. *Die Chronik des Václav Nosidlo von Geblice. Aufzeichnungen aus der böhmischen Exulantengemeinde in Pirna zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Edition und Übersetzung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- MAREŠ, František, ed., 1920. Kronika budějovská. In *Věstník Královské české společnosti nauk*, s. 1–94.
- MAROSZOVÁ, Jana, ed., 2016. *Vera mundi lumina: výbor dominikánských barokních kázání*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-3167-7.
- MENČÍK, Ferdinand, ed., 1897. *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdruzic od roku 1624 do roku 1648*. Praha: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- MIKULEC, Jiří, ed., 1996. *Mikuláš Dačický z Heslova: Paměti (s úvodem Josefa Janáčka)*. Praha: Akropolis.
- MILTNER, Jan Bohuslav, ed., 1885–1886. Paměti volyňské (1617 – 1647) Bartoloměje Prokopa. *Památky archeologické a místopisné*, roč. 13, s. 49–63.
- PANÁČEK, Jaroslav, ed., 2016. *Kronika města České Lípy mistra Hanse Kriescheho*. Praha: Scriptorium. ISBN 978-80-88013-39-6.
- SPÁČILOVÁ, Libuše, ed., 2005. *Chronik der olmützer Bürgerfamilie Hobel (1530 – 1629)*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc. ISBN 80-7182-193-4.
- ŠIMÁK, Josef Vítězslav, ed., 1902. Paměti Vodňanských z Uračova. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, roč. 10, s. 10–15, 53–59.
- TIEFTRUNK, Karel, ed., 1870. *Pavla Skály ze Zhoře Historie česká od r. 1602 do r. 1623. Díl 5, Od r. 1621 až do r. 1623*. Praha: I. L. Kober.

- 148 WIRTH, Volkmar, ed., 2009. *Bartholomäus Dietwar: Chronik. Leben eines evangelischen Pfarrers im früheren markgräflichen Amte Kitzingen von 1592 – 1670, von ihm selbst erzählt. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des 30jährigen Krieges in Franken.* Kitzingen: Högner.

Literatura

- BOBKOVÁ, Lenka, 1999. *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621 – 1639.* Praha: Scriptorium. ISBN 978-80-8619-705-0.
- BŮH mně ústa má otevřít může: výbor z českých nedělních postil prvních dvou třetin 18. století, 2019. Praha – Brno: Host. ISBN 978-80-275-0130-4.
- DICKHAUT, Eva-Maria, ed., 2014. *Leichenpredigten als Medien der Erinnerungskultur im europäischen Kontext.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag. ISBN 978-3-515-11046-4.
- ŘURČANSKÝ, Marek, 2013. *Česká města a jejich správa za třicetileté války. Zemský a lokální kontext.* Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2255-2.
- FÄTKENHEUER, Frank, 2004. *Lebenswelt und Religion. Mikro-historische Untersuchungen an Beispielen aus Franken um 1600.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. ISBN 3-525-35196-8.
- HERZOG, Urs, 1991. *Geistliche Wohlredenheit. Die katholische Barockpredigt.* München: Beck.
- JAKUBEC, Ondřej, 2021. Kostely konfesijního věku (16. a 17. století) jako objekty a prostory konverze. In PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila – COUFALOVÁ, Iveta – FERENCOVÁ, Hana, ed., 2021. *Vytváření konvertity. Jazyková a vizuální reprezentace konverze v raném novověku.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 75-118. ISBN 978-80-7422-805-6.
- KANCÍROVÁ, Aneta, 2020. *Kázání jako médium konfesně-politické komunikace v raném novověku: Matyáš Hoě z Hoěneggu (1580 – 1645) a jeho kazatelská aktivita v předvečer a v průběhu třicetileté války.* Olomouc: Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého. ISBN 978-80-88278-41-2.
- LANDOVÁ, Tabita, 2020. *O službě slova, víře a spasení. Reformní kazatelství Jana Augusty v kontextu homiletiky Jednoty bratrské.* Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-4750-0.
- LENZ, Rudolf, ed., 2004. *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften. Band 4.* Stuttgart: Steiner. ISBN 3-515-08561-0.
- LENZ, Rudolf, 1990. *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der Historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte.* Sigmaringen: Thorbecke.
- LEUTERT, Sebastian, 2007. *Geschichten vom Tod. Tod und Sterben in deutschschweizer und oberdeutschen Selbstzeugnissen des 16. und 17. Jahrhunderts.* Basel: Schwabe. ISBN 978-37-965-2301-4.
- LISA, Martina, 2014. Einleitungsstudie: Die Chronik des Václav Nosidlo von Gelbice. Ein Selbstzeugnis aus dem Dreißigjährigen Krieg. In LISA, Martina, ed. *Die Chronik des Václav Nosidlo von Gelbice. Aufzeichnungen aus der böhmischen Exulanten-gemeinde in Pirna zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Edition und Übersetzung.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, S. 11-59. ISBN 978-35-151-0714-3.
- MIKULEC, Jiří, 2016. Mezi poučením a zábavou. Katolická církev a barokní kázání v Čechách. In CHROUST, Václav – BURŠÍKOVÁ, Zdeňka – VITÁK, Karel, ed. *Milovníkům slova Božího k potěšení a užitečnému pobavení: Barokní jezuitské Klatovy 2016 – sborník příspěvků.* Klatov: Město Klatovy, S. 87-105. ISBN 978-80-906037-4-5.
- MOSER-RATH, Elfriede, ed., 1964. *Predigtmärlein der Barockzeit. Exempel, Sage, Schwank und Fabel ind geistlichen Quellen des Oberdeutschen Raumes.* Berlin: De Gruyter.
- PANÁČEK, Jaroslav, 2016. Úvodní stati. In PANÁČEK, Jaroslav, ed. *Kronika města České Lípy mistra Hanse Kriescheho.* Praha: Scriptorium, S. 7-32. ISBN 978-80-88013-39-6.
- PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila, 2017. *O útěše proti smrti. Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-579-6.

- PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila, 2020. Textové praxe Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdržic mezi pamětí, kulturním transferem a exulantskou integrací. *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 17, č. 1, s. 54-95. ISSN 1214-7249.
- PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila, 2021a. Konverze, odpadlictví, přistoupení a obrácení. Několik slov a jejich významy v českých pramenech z pobělohorského období. In PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila – COUFALOVÁ, Iveta – FERENCOVÁ, Hana, ed. *Vytváření konvertity. Jazyková a vizuální reprezentace konverze v raném novověku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, S. 35-72. ISBN 978-80-7422-805-6.
- PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila, 2021b. „Sehet, daß jhr ewre Seelen errettet“. Trost- und Ermahnungsschriften für die Prager nach der Vertreibung der lutherischen Prediger im Jahre 1622 und Warnung vor der Konversion. *Archiv für Reformationsgeschichte*, Heft 112, S. 211-242. ISSN 0003-9381.
- PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radmila, 2023. *Opadlíci, noví křesťané a obyvatelé zpařeženě. Náboženská proměna v pobělohorském období očima současných*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-946-6.
- SCHUNKA, Alexander, 2007. Migrationen evangelischer Geistlicher als Motor frühneuzeitlicher Wanderungsbewegungen. In SELDEHUIS, Herman J. – WRIEDT, Markus, ed. *Konfession, Migration und Elitenbildung. Studien zur Theologenausbildung des 16. Jahrhunderts*. Leiden – Boston: Brill, S. 1-26.
- SCHUNKA, Alexander, 2015. Migranten als Glaubenszeugen und Vermittler. Zum Verhältnis von religiösem Exil und protestantischer Kommunikation seit der Reformationszeit. In DINGEL, Irene – LOTZ-HEUMAN, Ute, ed. *Entfaltung und zeitgenössische Wirkung der Reformation im europäischen Kontext*. Heidelberg: Gütersloher, S. 214-230. ISBN 978-3-579-05995-2.
- SLÁDEK, Miloš, 2016. „I pošlapáno jest a ptáci nebeští szobali je“ aneb Nedělní pobělohorské postily. In CHROUST, Václav – BURŠÍKOVÁ, Zdeňka – VITÁK, Karel, ed. *Milovníkům slova Božího k potěšení a užitečnému pobavení: Barokní jezuitské Klatovy 2016 – sborník příspěvků*. Klatovy: Město Klatovy, s. 169-177. ISBN 978-80-906037-4-5.
- SLÁDEK, Miloš, 2017. *Slovo ze srdce jejich aneb, Nedělní kázání v pobělohorských bohemikálních postilách a tradiční perikopní systém*. Praha: Památník národního písemnictví. ISBN 978-80-87376-36-2.
- STRÄTER, Udo, 2005. Predigt. III. Neuzeit. Reformation bis Gegenwart. In UEDING, Gert, ed. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 7. Darmstadt: Wiss. Buchges, S. 65-84. ISBN 978-31-118-6412-9.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita, 2004. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. Praha: Kalich. ISBN 80-7017-008-5.
- THIR, Karel, 1911. Z denníku Bartoloměje Zelenky, děkana tábořského 1680 – 1682. In XIV. *Zpráva o Městském museu a veřejné městské knihovně v Táboře za rok 1910*. Tábor: nákladem Zastupitelstva obce.
- VYKYPĚLOVÁ, Taťána, 2013. *Wege zum Neuschtschischen. Studien zur Geschichte der tschechischen Schriftsprache*. Hamburg: Dr. Kovač. ISBN 978-3-8300-6195-3.

Elektronické zdroje

- VOIT, Petr, 2006. Samuel Martinus z Dražova. In VOIT, Petr, ed. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově. Dostupné zde: https://encyklopedieknihy.cz/index.php/Samuel_Martinus_z_Dra%C5%BEova

doc. Mgr. Radmila Prchal Pavlíčková, Ph.D.

Katedra historie

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Na Hradě 5

771 80 Olomouc

Česká republika

E-mail: radmila.prchal@upol.cz